

УДК: 930.2:355.424.1(477) “1770/1791”

Нова Дніпровська лінія укріплень в наративних джерелах XVIII – початку XIX ст.

Наративні джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень є найменш представницькою групою джерел. На сьогодні вдалось виявити лише три подібні пам'ятки, в яких знаходимо згадування нової лінії. Два з них належать до мемуарів-автобіографій. Це *“Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровського”* [1] та мемуари Олександра Пишчевича [4]. Більш специфічним видом наративних джерел є *“Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773–1774 гг.”* [2, 180–228]. Твір Антона Іоанна Гільденштедта, академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, не підпадає під стандартне визначення такого наративного виду джерел як щоденники. На відміну від більшості щоденників, для яких характерна автокомунікативність, його *“Щоденник”* з самого початку створювався за завданням Академії наук. У той же час у *“Щоденнику”* вміщено не лише скупі статистичні дані та цифри, а навпаки, проглядається особистість самого автора. Тому, безперечно, *“Щоденник”* А. Гільденштедта можна віднести до наративного виду джерел, як подорожній щоденник.

Цей твір, в якому викладено подорож А. Гільденштедта Новоросійською, Слобідсько-Українською та Малоросійською губерніями, є, мабуть, найбільш інформативним з усіх згаданих наративних джерел. Він був виданий німецькою мовою ще в 1781 р. Пізніше частина щоденника, яка стосувалася півдня України, була вміщена в *“Записках Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”* М. Шугаровим (з примітками М. Мурзакевича). У 1773 – 1774 рр. А. Гільденштедт, як керівник наукової експедиції, разом з помічниками подорожував територією згаданих губерній і складав їх географічний опис. Перебуваючи в Петрівській фортеці, він описав її розташування, лиман, видобуток солі та особливості судноплавства. За свідченням А. Гільденштедта, спорудження у фортеці будувалися з колод з вінцями, які замазували глиною, а дах крили гонтом або очеретом. Як паливо використовували очерет або дрібний терник [2, 225]. Також академік відмітив ту роль, яку відігравала Петрівська фортеця в системі інтендантського забезпеченні російських військ у Криму. На першому тижні жовтня, зазначав А. Гільденштедт, поблизу фортеці знаходилося багато суден Таганрозької флотилії, які перевозили провіант з Таганрогу до Єнікале [2, 226]. Дослідник відзначав як переваги Бердянського лиману, так і його недоліки: серед перших – відстань від Петрівської фортеці до Криму менша ніж від Таганрогу до Криму, гавань має перспективи для подальшого розвитку (у випадку розбудови та залучення коштів). А серед недоліків – не облаштованість гавані [2, 227].

Іншим поширеним видом наративних джерел є мемуари-автобіографії. В нашому випадку це мемуари генерал-фельдмаршала князя Олександра Олександровича Прозоровського та офіцера регулярного полку О. Пишчевича.

Записки князя О. Прозоровського, 38-го російського генерал-фельдмаршала, становлять неабиякий інтерес для кожного дослідника. На сьогодні можна на пальцях перерахувати видані мемуари осіб, які мали в Росії найвище військове звання – фельдмаршал. Та навіть серед них “Записки” О. Прозоровського відрізняються багатьма позиціями, і найперше своїми розмірами. На відміну від мемуарів, наприклад, О. Суворова, чи А. Гудовича, мемуари О. Прозоровського містять набагато більшу кількість інформації. О. Прозоровський підійшов дуже сумлінно до опису свого життєвого шляху, намагаючись не пропустити жодної деталі. Не можна заперечувати, що займатися цим йому було цікаво. Хоча в той же час написанням мемуарів він займався лише тоді, коли знаходився “*не у дел*” [1, 15].

Після смерті князя в 1809 р. залишилися три рукописи, з яких нас, у першу чергу, цікавить другий рукопис, присвячений подіям 1769 – 1776 рр. Цей матеріал за змістом і характером дуже схожий на журнал бойових дій військових частин: в хронологічному порядку, день за днем, викладені бойові дії підпорядкованих О. Прозоровському військ з 1769 по 1776 рр. [1, 14]

Такий стиль можна розцінювати як спробу замінити відсутній літературний хист журналами бойових дій російської армії та власними службовими нотатками. На користь цього свідчить постійне цитування та переказ текстів указів, маніфестів, інструкцій, рескриптів Катерини II, листів та наказів командування, своїх розпоряджень та багатьох інших документів.

У своїх “Записках” О. Прозоровський неодноразово згадує як саму Дніпровську лінію, так і її дві найбільші фортеці – Олександрівську та Петрівську. У 1770 р. О. Прозоровського було переведено з Першої армії в Другу під керівництво князя В. Долгорукого. Він командував корпусом легкої кінноти, що складався з донських та малоросійських козаків. На початку 1771 р. йому було наказано прибути з корпусом до Криму на підсилення тих частин, які вже зайняли півострів. Уже в дорозі він отримав інструкцію, що краще якомога скоріше виходити до Петрівської фортеці, в якій є вода та склади з провіантом [1, 426]. Ця інформація цілком збігається і підтверджується документальними джерелами, адже Петрівська фортеця з самого початку планувалась як опорний пункт для російської армії в Криму.

Далі князь пише, що, прибувши до Петрівської фортеці та залишивши там свій корпус, він зустрівся у Перекопі з В. Долгоруким та отримав новий наказ – розмістити по Новій Дніпровській лінії ввірений йому корпус для прикриття. Цей наказ викликав нарікання з його боку через те, що восени 1771 р. розміщати цілий корпус на зиму було ніде. О. Прозоровський, звертаючись до вищого командування, наголошував, що окрім як в Олександрівській та Петрівській фортецях ніде немає більше навіть землянок [1, 427]. В той же час він відписував у рапортах, що селитися в козацьких зимівниках також не має можливості. Дійсно, темпи будівництва фортець Лінії були дуже повільними і на зиму 1771 р. більш-менш отаборилися лише будівельні команди вище згаданих фортець.

Також О. Прозоровський відмічав, що постачання всього необхідного і, в першу чергу, фуражу для коней відбувалося дуже погано. Він описує, як йому довелося за власний кошт купувати у В. Черткова із запасів Олександрівської фортеці сіно для коней [1, 430].

Далі О. Прозоровський описує всі пересування свого корпусу під час кампанії 1771 – 1772 рр. Якщо простежити по карті за маршрутами його переміщень, то можна помітити, що в більшості випадків він курсував у

трикутнику Олександрівська – Петрівська – Дмитрівська фортеці (фортеця Св. Дмитра). Хоча він і не пише, але з цього маршруту можна зробити висновок, що він продовжував прикривати будівництво фортець Дніпровської лінії.

Цікавими для нас є його свідчення про постійні спалахи морової виразки. Ці спалахи траплялися майже в усіх населених пунктах. Наприклад, він згадує, що в грудні 1771 р. отримав від майора І. Синельникова рапорт, в якому той повідомляв, що в Олександрівській фортеці спалахнула морова виразка, яка з кожним днем посилюється [1, 433].

Ще один аспект, на якому акцентує свою увагу О. Прозоровський, це питання налагодження доставки пошти через фортеці Нової Дніпровської лінії. Ця ідея пізніше була впроваджена в життя. У віднайденому нами документі за 1776 р. знаходимо відомості про поштові станції та шляхи, які проходили по козацькими зимівниками та фортецями Нової Дніпровської лінії [3, 47].

Взагалі можна сказати, що для О. Прозоровського Дніпровська лінія асоціювалася в першу чергу не з військовими фортифікаційними спорудами, а з опорними базами для російської армії. У них можна було поповнити припаси, перечекати зиму, налагодити поштову службу. Він жодного разу не згадує і не описує якісь фортифікаційні споруди, свідком будівництва яких він був. Восени 1771 р. О. Прозоровський навіть виїжджав подивитись на будівництво та ознайомитися з проектом до Олександрівської фортеці [1, 487]. А як людина освічена, він не міг не звернути уваги на те, що ці фортеці будувались за новою полігональною системою, яка вперше використовувалась при будівництві російських фортець. Але чомусь він жодного разу не звернув на це уваги. Можливо це тому, що ці недобудовані фортеці ще не являли собою будь-якої фортифікаційної системи і на їх захист не можна було розраховувати. Навпаки, їх самих треба було прикривати під час будівництва. До того ж темпи будівництва дійсно були низькими, і тому О. Прозоровському ще нічого було описувати. Натомість будівельні команди, в першу чергу, Олександрівської та Петрівської фортець спромоглися створити хоча б якісь примітивні споруди та завести багато припасів, якими і користувалися всі війська, розташовані в цьому районі.

На відміну від князя О. Прозоровського, О. Пишчевич не належав до природного дворянства, а був типовим прикладом іноземних переселенців, які їхали до Росії в пошуку долі і знайшли її в південному краї. Написання ним мемуарів – це своєрідна спроба довести свою наближеність до значних подій, учасником яких він був.

О. Пишчевич у своїх споминах пригадує, як йому, знаходячись на службі, зі своїм полком довелось провести зиму 1784 р. в Олександрівській фортеці. Він відмічає, що станом на 1784 р. Олександрівська фортеця являла собою не дуже презентабельну споруду, і що колись вона захищала цей край від набігів татар [4, 39]. Така характеристика свідчить, що скоріш за все на момент зимування О. Пишчевича вона вже не могла виконувати покладену на неї функцію – захищати від набігів. Порівнюючи з записками академіка А. Гільденштедта, можемо зауважити, що за десять років майже нічого в облаштуванні та розвитку Олександрівської фортеці та фурштаті не відбулося.

Таке не досить приємне враження від умов проживання було прикрашено, за словами О. Пишчевича, дуже веселим місцевим дворянством та не менш веселим командиром полку, в якому він проходив службу. Вони виявили неабияку зацікавленість до музики і розважали товариство своїми імпровізаціями всю зиму [4, 42].

Така невелика кількість виявлених наративних джерел пояснюється особливостями формування цього виду джерел у Росії. Як відомо, виникнення джерел особового походження почалося в Росії пізніше, ніж в країнах Західної Європи. Лише після "*Смутного времени*" можемо говорити про початок їх появи та еволюції [5, 468]. Головним чином еволюція торкнулась такого виду джерел як мемуарів-автобіографій. Це було пов'язано з двома факторами. По-перше, в країнах Західної Європи розвиток цього виду джерел був пов'язаний із неприривним процесом накопичення історичних знань. По-друге, в країнах Західної Європи значно раніше почала формуватися суспільна думка. Тоді як для Росії, як зазначає О. Медушевська, характерним було становлення значно пізніше як історичної свідомості так і формування суспільства [5, 469].

Найбільшого поширення в XVIII ст. в Російській імперії набули якраз мемуари-автобіографії, але і вони знаходилися ще в стані зародження та розвитку. Відомий російський дослідник А. Тартаковський стверджував [6, 184], що постійні посилення російських мемуаристів на вже існуючі прецеденти в цьому жанрі, говорять скоріше про зародження цього жанру, ніж вже про існуючу сталу традицію. Для самих цих авторів написання подібного твору було досить неординарною подією.

В 60-х рр. XVIII ст. можемо говорити про появу інтересу до історії, але лише серед найбільш освіченої частини суспільства. Виходячи з цього, лише невелика частина суспільства мала потенційну можливість створити наративне джерело. Але і такої кількості в принципі було б достань для створення досить представницького комплексу наративних джерел, в якому хоча б згадувалась Нова Дніпровська лінія. В той же час на сьогодні маємо лише поодинокі приклади цієї творчості.

На нашу думку, така ситуація склалась в наслідок двох причин. По-перше, людська свідомість має особливість звертати увагу та відповідно запам'ятовувати лише значущі та яскраві події або речі, які мали безпосереднє відношення до неї. Події, в яких вона сама брала участь, або які мали вплив на її подальшу долю. Нова Дніпровська лінія, на нашу думку, не підпадала під вище означені характеристики. Самі наведені вище наративні джерела, а вірніше характер згадування в них Лінії, підтверджує це.

Князь О. Прозоровський згадує Лінію внаслідок того, що він постійно пересувався з дорученим йому корпусом навколо неї. Спираючись на журнали бойових дій, він дуже точно вказує всю хронологію подій. Але всі його згадування Лінії – це просто позначення місцевої географії. Для нього фортеці лінії – це пункти, до яких він повинен прибути, виконуючи той чи інший наказ. Відсутність будь-яких думок, які б виходили за рамки подібних згадувань, свідчить про те, що як сама Лінія так і її фортеці не були для нього тими речами які б вкарбувалися в його пам'ять. Для нього, як військової людини, фортеці та Лінія вцілому не були чимось яскравим. За своє життя він передивився досить багато фортець, укріплених ліній, редутив і т.п. Відповідно ця нова лінія не була йому цікава. Він зацікавився нею лише одного разу, коли спеціально поїхав подивитися на нову систему фронтів, яку використовували при будівництві Олександрівської фортеці. Але в той же час відсутність подальших згадувань про це свідчить, що напіврозбудовані вали та бастіони Олександрівської фортеці не справили на нього враження. До того ж в той час на півдні імперії велось повномасштабне будівництво багатьох фортець, різноманітних укріплень, міст. І нова лінія з її недобудованими фортецями та землянками аж ніяк не могла справити враження на Прозоровського.

Не справила враження Нова Дніпровська лінія і на О. Пищевича, який взагалі скоріш за все і не знав, що Олександрівська фортеця була правофланговою фортецею Нової Дніпровської лінії. Принаймні Пищевич не згадує самої Лінії, а лише Олександрівську фортецю, в якій він провів зиму 1782 р. Ця теза не буде дивною, якщо пригадати, що на 1782 р. добудованими згідно плану були лише Олександрівська та Петровська фортеця. Микитинська та Кирилівська фортеці не справляли враження ні своїм напівдобудованим виглядом ззовні, ні зсередини. Станом на 1782 р. вони більше нагадували грандіозні редути, хаотично розкидані степом, в яких навіть не наважувались селитися коменданти.

Олександрівська фортеця, в якій О. Пищевич провів цілу зиму, також не справила на нього враження. Окрім згадування, що вона була в не дуже доброму стані, не знаходимо більше ніяких коментарів з цього приводу. Значно більше емоцій у нього викликали музичні імпровізації у виконанні його командира та офіцерів фортеці. У зв'язку з цим можемо припустити, що О. Пищевич або був великим шанувальником музики, або окрім цих імпровізацій, в його житті за зиму 1784 р. не відбулось нічого більш значного. Перше припущення, на нашу думку, можна відкинути. Якби він був естетом та знавцем музики, то принаймні пригадав би, хоч яку музику там грали, на яких інструментах тощо. Тому схилиємося більше до другої версії. З цього виходить, що як для Прозоровського, так і для Пищевича Нова Дніпровська лінія не були чимось особливим. Перебування навколо Лінії та безпосередньо в Олександрівській фортеці не справили ніякого враження на них, тому князь Прозоровський пише, як в журналі військових дій, про пересування навколо неї. О. Пищевич же згадує Олександрівську фортецю лише як місце, де він провів зиму. І, намагаючись пригадати ці події, при написанні мемуарів згадує лише веселе місцеве дворянство та музичні імпровізації.

Тобто, як ми з'ясували, Нова Дніпровська лінія не була чимось особливим та вражаючим і не виділялась серед інших розбудов того часу на півдні Російської імперії.

Але все ж таки маємо дуже невеликий комплекс наративних джерел з історії Лінії. Він представлений двома мемуарами-автобіографіями та нотатками А. Гільденштедта. Такий вид наративних джерел як есеїстика зовсім відсутній. На той час це був найпоширеніший вид наративних джерел. Всі комунікативні зв'язки відбувалися за допомогою звичайного листування. На сьогодні нам не вдалось виявити жодного листа, в якому йшлося б про Нову Дніпровську лінію чи її фортеці. На нашу думку, це пов'язано з двома причинами. По-перше, з важкістю пошуку. Серед величезної кількості епістолярної спадщини останньої чверті XVIII ст. дуже важко віднайти потрібну інформацію, бо, як ми з'ясували, Лінія не була чимось особливим, щоб про неї спеціально писати. А по-друге, абсолютна більшість цієї епістолярної спадщини не дійшла до нас. Для XVIII ст. взагалі було характерним, так би мовити, недбале ставлення до епістолярію, і якщо сам автор не знищував свої епістолярні зібрання, то це за нього робили його нащадки [5, 470]. До того ж, виходячи з того, що системи прийому на державне зберігання подібних зібрань взагалі не існувало, то потрапити до архіву вони могли лише у складі особового фонду. Але для цього треба було бути людиною справді державного значення. Корпус штаб-овер-офіцерів, які несли службу на Лінії, складався з представників незначного російського дворянства та із зросійщених лютеран-іноземців. Відповідно їх епістолярна

спадщина мала дуже маленькі шанси зберегтися та накопичитися в якійсь архівній установі.

Таким чином, маємо свідчення трьох цілком різних людей та цілком різні погляди на Нову Дніпровську лінію. Академік А. Гільденштедт, будучи перш за все науковцем, намагався якомога глибше вникнути в проблеми цього краю і якомога детальніше описати його. Тому він і звертає увагу на проблему пристані в Петровській фортеці, порівнюючи вигідність її перед Таганрозькою. В свою чергу О. Прозоровський збільшує географію своїх споминів, згадуючи не тільки окремі фортеці, а й усю Нову Дніпровську лінію укріплень.

На відміну від академіка, в споминах О. Прозоровського Нова Дніпровська лінія постає перед нами як дуже важлива споруда, особливо під час Першої російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Для нього Нова Дніпровська лінія асоціювалась в першу чергу не з військовими фортифікаційними спорудами, а з опорними базами для російської армії. Він жодного разу не згадує про фортеці Лінії як якусь значущу військову споруду, постійно пригадуючи її як місце для перебування військ та поповнення запасів для свого корпусу.

О. Пишчевич, на відміну від двох попередніх авторів, потрапив на Нову Дніпровську лінію в 1784 р. і провів зиму в Олександрівській фортеці. Відповідно до свого положення він і визначив погані умови життя в цій фортеці та про веселе навколишнє дворянство.

Ці три різні погляди на Нову Дніпровську лінію доповнюють та розширюють наші відомості про Нову Дніпровську лінію укріплень.

Джерела та література:

1. Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровского. 1756–1776. – М., 2004. – 784 с.
2. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию ак. Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – 1879. – Т. XI. – С. 180–280.
3. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 693, ч. 5. – “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией (80-е годы XVIII столетия).” – 486 арк.
4. Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная (1764 – 1805). В трёх частях. – Москва, 1885.
5. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т., 1998. – 702 с.
6. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. – М.: Наука, 1991. – 280 с.

Роман Молдавський (*Запоріжжя, Україна*). **Нова Дніпровська лінія в наративних джерелах XVIII – початку XIX ст.**

Стаття присвячена відображенню Нової Дніпровської лінії укріплень в наративних джерелах. Наголошується на обмежений характер як самих джерел, так і інформації що в них міститься.

Ключові слова: фортифікація, джерела, мемуари, щоденники, Нова Дніпровська лінія.

Роман Молдавский (*Запорожье, Украина*). **Новая Днепровская линия укреплений в нарративных источниках XVIII – начале XIX вв.**

Статья посвящена отражению Новой Днепровской линии укреплений в нарративных источниках. Отмечается ограниченный характер как самих источников, так и информации в них содержится.

Ключевые слова: фортификация, источники, мемуары, дневники, Новая Днепровская линия.

Roman Moldavskiy (*Zaporozhye, Ukraine*). **The New line of fortifications in the Dnieper narativnyh sources XVIII - early XIX centuries.**

The article is devoted to the reflection of New Dnieper line ukrvpleny in the narrative sources. There is limited both the sources and the information they contain.

Keywords: fortification, sources, memoirs, diaries, New Dnieper line.